

Қазақ репатриациясы ұғымы турасында: сипаттамасы, түрі және ерекшелігі

Бұлбұл Шәкен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

E-mail: agazhai_altai@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2012-4572>

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-143-2-108-123>

Аңдатпа. Мақалада қазақ репатриациясы ұғымы және оның баламасы болып табылған «байырғы ұлт өкілдері», «оралман», «қандас», «репатриант» сынды терминдердің ғылыми айналымда өзгеру динамикасы мен себептері қарастырылады. Қазақстан жағдайында репатриация және оның салдарынан туындайтын түйіндерді әлемдік қалыптасқан формуламен емес, жекелей (тарихи, аймақтық, этностық жағдайлар тұрғысынан), арнайы теориялар мен әдестерді пайдалану арқылы зерттеу тақырыптың өзектілігін көрсетеді.

Соңғы 30 жылдағы этникалық көші-қон ұғымдарының өзгеруіне ықпал еткен заңдық және әлеуметтік себептерді ескере отырып, құқықтық статус пен қоғамдық пікірден туған атаулардың ғылыми термин ретінде қолданудың тиімсіздігін көруге болады. Сонымен қатар, мақалада әлемдік тәжірибедегі репатриация үлгілерінің терминдік қолданыстарына (Израиль, Ресей, Германия, Польша, Корея, Жапония т.б.) салыстырмалы талдаулар жасалынып, қандай терминнің этникалық қазақтардың оралу көші-қонын толықтай сипаттай алатыны қарастырылды.

Этникалық көші-қон түсінігі және анықтамасы мәселесінің отандық ғылымда дұрыс қойылуы мен шешілуі осы сала бойынша зерттеулердегі бірізді терминдердің қалыптасуына жағдай жасайды.

Түйін сөздер: репатриация; оралман; қандас; құқықтық статус; этникалық көші-қон; диаспора; ирредент; Қазақстан.

Received 16.02.2023. Revised 20.04.2023. Accepted 30.04.2023. Available online 30.06.2023.

For citation:

Shaken B. The concept of Kazakh repatriation: characteristics, type and specifics// Bulletin of the L.N. Gumilyov ENU. Historical sciences. Philosophy. Religion Series. 2023. – Vol. 143. – № 2. – P. 108-123. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-108-123.

Для цитирования:

Шәкен Б. Понятие казахской репатриации: характеристика, вид и специфика// Вестник ЕНУ им. Л. Гумилева Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение. – 2023. – Т. 143. – №.2. – С. 108-123. DOI: 10.32523/2616-7255-2023-143-2-108-123.

Кіріспе

Миграция – бұл жаһандық құбылыс. Қазақ жері де, халқы да ғасырлар бойы үзіліссіз көші-қонның куәсі болып келеді. Соның бүгінгі таңдағы бір тарамы –

этникалық қазақтардың репатриациясы. Этникалық репатриация феноменін зерттеушілер бұл құбылыстың ғылыми әдебиетте ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап жаппай зерттеле бастағанын айта келе, әлі де бұл процеске, терминге

байланысты бірізді анықтама жоқ екенін алға тартады. Себебі, түрлі этностардың өз отанынан кетуі мен қайтадан оралуының өзіндік ерекшелігі, өзгеше ізі бар. Ендеше отандық және әлемдік ғылымда қазақ репатриациясының болымысы қаншалықты ашылды? Немесе аталмыш құбылысты сипаттайтын ғылымдағы терминдер қазақ репатриациясының мәнін толық көрсете алды ма? Және халықаралық репатриация мысалдары арқылы (Израил, Германия, Польша, Ресей, Жапония, Корея т.б.) Қазақстан жағдайын түсіндіру, салыстыру жөн бе? Міне осындай сұрақтар Қазақстан жағдайында репатриация және оның салдарынан туындайтын түйіндерді әлемдік қалыптасқан формуламен емес, жекелей (тарихи, аймақтық, этностық жағдайлар тұрғысынан), арнайы теориялар мен әдістерді пайдалану арқылы шешу қажет екенін көрсетеді.

Жұмыстың дереккөздері мен әдіснамалық негіздері. Жұмыстың дереккөзі ретінде Қазақстан Республикасы көші-қон заңдары, әр жылдары енгізілген өзгертулер мен толықтырулар, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қаулылары алынды. Сонымен қатар, Біріккен Ұлттар Ұйымының және Халқаралық Миграция Ұйымының құқықтық актілері мен отандық баспасөз беттеріндегі мақала, сұхбаттар да тартылды.

Мақалада этникалық оралу көші-қоны пәнаралық тұрғыдан талқыланды. Мәселені талдау барысында тарихилық және ғылыми объективтілік қағидасы басшылыққа алынды. Сонымен қатар, тарихи-типологиялық, проблемалық, индуктивті-дедуктивті, жүйелік, case study және салыстырмалы талдау әдістері пайдаланылды.

Талқылау

Қазіргі таңға дейін шетелдегі этникалық қазақтар келесідей 3 түрлі саланың зерттеу нысаны болып келді: миграция, диаспорология және репатриация. Миграция – қазақтардың шетелге ауа көшуі мен қайта оралуын қарастырса, диаспорология – шетелдегі қазақ топтарының қалыптасуы, демографиялық

жағдайы және этникалық бірегейлігі, этномәдени ерекшеліктері турасында зерттеулер жүргізеді. Ал репатриация – олардың Қазақстан Республикасының бүтінгі территориясына қоныс аударғаннан кейінгі адаптациясы және интеграциясы мәселелерін талқылайды. Аталған үш бағыт бойынша соңғы 30 жылдың ішінде көптеген зерттеу еңбектері мен ғылыми мақалалар жарық көрді. Солардың ішінен мәселені жан-жақты қарастырыған көлемді монографиялар мен докторлық, кандидаттық диссертацияларды қарастырсақ, миграция бойынша ғалымдар Қазақстандағы көші-қон жағдайы, сипаты, түрі және көші-қон саясатының негізгі бағыттарын зерттеуге алған. Елдегі ішкі және сыртқы көші-қонды басқару жүйесінің заңнамалық және институалды даму ерекшеліктері, халықаралық серіктестік қарастырылған. Әлемдік және Қазақстандық миграция үрдісін теориялық тұрғыдан талдай отырып, оның келешегін көрсетуге тырысқан.

Шетелдегі қазақ диаспорасын зерттеудің теориялық, методологиялық негізін жасаған зерттеушілердің ішінен Г.М. Мендикулованың алар орны ерекше. Ғалым зерттеулерінде қазақ диаспорасы түсінігін, сипатын, қалыптасу және даму тарихының маңызды аспектілерін қарастырды, сонымен қатар алғаш рет өзге елде тұрып жатқан қазақтарды ирредент және диаспора деп жіктейді (Мендикулова, 2006). Әлемнің түкпір-түкпіріндегі қазақтар турасында да көптеген отандық және шетелдік ғалымдар жүйелі зерттеулер жүргізді.

Ал этникалық қазақтардың Қазақстанға оралуын және оралғаннан кейінгі жағдайын, қоғамға бейімделуін, сіңісуін, жұмыспен қамтылуын, психологиялық күйін және қабылдаушы ортаның реакциясын ғалымдар экономика, әлеуметтану, философия, психология, медицина, педагогика, лингвистика, публицистика, құқық сынды ғылым салаларының нысаны ретінде ала отырып қарастырды.

Репатрианттарды тарихи және этнографиялық тұрғыдан зерттеу бойынша А.Б. Калыш пен Д.Б. Касымованың «Пути интеграции оралманов в Казахское общество: реалии и вызовы» (Калыш,

Касымова, 2013) және «Поле и смыслу социокультурной интеграции этнических репатриантов» (Калыш, Касымова, 2014), К.Қ. Нұрымбетованың «Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991-2008 жж.)» (Нұрымбетова, 2010), К.Н. Балтабаева, Т.А. Мамашев, Ж.Ә. Ермекбай, А.Ж. Баймағамбетова «Қазақ диаспорасы және Атамекенге оралу (1991-2012 жж.)» (Балтабаева, Мамашев, Ермекбай, Баймағамбетова, 2015) т.б. әдебиеттерді жатқызуға болады. Мұнда Қазақстан Республикасының репатриация саясаты жан-жақты талқыланып, іске асырылған мемлекеттік бағдарламалар, көші-қон заңдары және репатрианттарды қолдау шаралары толығымен баяндалады. Миграция, диаспорология және репатриация бойынша толық тарихнама жасалып, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектерін бөліп қарастырады. Әрбір мемлекеттен келген қазақ репатрианттардың этникалық бірегейліктеріне назар аудара отырып, Қазақстан қоғамына сіңсуін бағалайды. Еңбек (90-жылдардағы Моңғолия қазақтары мысалында) және білім беру репатриациясының артықшылықтары талқыланады. Қазақ репатрианттарды қазақстандық социумға әлеуметтік-мәдени бейімдеудегі қиындықтарға да тоқталады.

Жоғарыда аталған еңбектердің көбі репатриацияны жалпы мемлекеттік деңгейде қарастырып, талдаулар жасайды да, кейде аймақтық ерекшеліктер жекелей қарастырмайды. Сондай ақтаңдақтардың орнын толтыратын жекелеген аймақтар бойынша А.С. Сейсенбаеваның «Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үрдістері» (Сейсенбаева, 2014), Ю.Н. Гужвенконың «Восточный Казахстан: этносоциальные отношения в 1990-е – начале 2000-х годов» (Гужвенко, 2009), Б.Ж. Атантаева, А.М. Мамырбеков, А.К. Оспанова «Шығыс Қазақстандағы репатриация үрдісінің тарихы (1991-2012 жж.)» (Атантаева, Мамырбеков, Оспанова, 2015), М.С. Карибаевтың «Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы» (Карибаев, 2021) атты зерттеулерді атауға болады. Мұнда ғалымдар

қазақ репатрианттардың аймақтық орналасуындағы ерекшеліктеріне, жергілікті орынға климаттық, әлеуметтік, мәдени бейімделуін кеңінен қарастырады.

Жалпы репатриация және репатрианттарды әлеуметтік, экономикалық, тарихи-мәдени, психологиялық, құқықтық т.б. тұрғыда қарастыратын көптеген монография, диссертация және ғылыми мақалалар жарық көргенімен, еліміздегі этникалық репатриация түсінігі, оны классификациялау, белгілі бір критерийлер бойынша жіктеу мәселелерінің аражігі ашылмағанын көруге болады. Ғылыми әдебиеттерде «қазақ репатрианттар», «этникалық миграция», «этникалық репатриация», «оралман», «оралман мигранттар», «қандас», «қытай қазақтары, моңғолия қазақтары, түркия қазақтары т.б.» сынды терминдерді пайдаланады.

Мәселен, «Оралман» терминін – М.Т. Жетесова (Жетесова, 2007), С.А. Амитов, С.М. Садырова (Амитов, Садырова, 2014), Б.Ш. Шуршитбай (Шуршитбай, 2010), С.А. Нургалиева (Нургалиева, 2008), Р. Абишева (Абишев, 2010), Б.Б. Досжанов (Досжанов, 2010) өз еңбектерінде қолданса, «Репатриант» – С.М. Амитов (Амитов, 2010), М.К. Какимжанов (Какимжанов, 2009), Л.О. Баймолдина (Баймолдина, 2013), С.К. Есетова (Есетова, 2008), К.Қ. Нұрымбетова (Нұрымбетова, 2010) зерттеулерінде кездеседі, ал «этникалық репатриант» – М.С. Карибаев (Карибаев, 2021), А.Б. Калыш және Д.Б. Касымова (Калыш, Касымова, 2014) кітаптарында, «атамекеніне оралған қазақтар» – Н.О. Байғабыловта (Байғабылов, 2013), «мигрант-оралман» – А.А. Есалиевта (Есалиев, 2010), «Отандастар (оралмандар)» – Д.А. Жампейсовтің (Жампейсов, 2013) зерттеулерінде кездеседі. Сондай-ақ, авторлар бұл ұғымға кеңінен тоқталмайды. Осыдан заңнамадағы терминдердің өзгеру динамикасы ғылыми әдебиеттердегі ұғымдардың тұрақсыздығын тудырғанын көруге болады.

Дегенмен, А.С. Сейсенбаева өзінің «Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үдерістері» атты диссертациясында репатриант

ұғымына, оның теориялық және методологиялық мәселелеріне талдау жасайды. Автор «...біз тек осы құбылысты білдіретін екі ұғымды ұсынамыз. Біріншісі ғылыми айналымға енген оралман сөзін қалдыру немесе оның орнына репатриант деген ұғымды нақты термин етіп ұсынғымыз келеді. Себебі репатриант ұғымы бәрімізге белгілі халықаралық барлық ұлтқа түсінікті ұғым, бір жағынан нақты бір ғана құбылысты білдіретін термин бола алады» – деп пікір білдіреді (Сейсенбаева, 2014: 15 б.).

Сондай-ақ, отандық ғалымдар арасында репатрианттарды шыққан мемлекеттеріне қарай жіктеу басымдық алады. Мәселен, Н. Мұқаметханұлы оралмандар шыққан мәдени ортаның төрт түріне мән береді. Яғни, моңғолдық, қытайлық, кеңестік және исламдық мәдени орта деп қарастырады (Мұқаметханұлы, 2011: 160 б.).

«Қазақ диаспорасы және атамекенге оралу (1991-2012)» атты ұжымдық еңбекте де арнаулы бір бөлімді «Қазақтардың жақын және алыс басқа шетелдерден елге оралуы» деп атап, осы жіктелім бойынша әрі қарай қарастырады (Балтабаева, Мамашев, Ермекбай, 2015). А.Б. Калыш пен Д.Б. Касымова да өз еңбектерінде осы үрдісті қолдайды (Калыш, Касымова, 2014).

Жалпы, қазақ репатрианттарды әлеуметтік, экономикалық, тарихи-мәдени, психологиялық, құқықтық т.б. ерекшеліктеріне қарай жіктеу – олардың Қазақстан қоғамына сәтті бейімделуі мен сіңісуін жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Яғни, оларды өскен әлеуметтік, мәдени, саяси, экономикалық ортасының ерекшелігіне байланысты жекелеген, арнайы бейімдеу, интеграциялау тәсілдерін қолдану арқылы шыққан мемлекеттерінен алған білімі мен тәжірибесін Қазақстанға келгеннен кейін де ұтымды пайдалануына бастама жасау керек.

Нәтиже

1. Құқықтық мәртебе және ғылыми термин. Атамекеніне оралған қазақтарды «оралман», «қандас», «отандас» деп атау мәселесіне тоқталғанда, әуелі ҚР көші-қон заңын қарау керек болады. Себебі,

зерттеушілер осы терминдердің Қазақстан Республикасы көші-қон заңдарындағы түсіндірмесін негізге алады.

Қазақстанның мемлекеттік көші-қон заңдары, актілері мен нормативтері қабылданғанға дейін «отандастар», «шетелдегі қандастар», «шетелдегі ағайындар», «байырғы ұлт өкілдері» т.б. атаулар пайдаланылды. Мәселен, Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1991 жылғы 18 қарашадағы №771 Қаулысында «Басқа республикадан және шет елдерден селолық жерлерде жұмыс істеуге тілек білдіруші *байырғы ұлт адамдарын* Қазақ КСР-інде қоныстандыру тәртібі мен шарттары» – деп жазылады (Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің Қаулысы, 1991). 1992 жылы 26 маусымда қабылданған «Иммиграция туралы» Заңның 17-бап 3-тармағында «Соотечественникам и лицам коренной национальности, покинувшим территорию Республики Казахстан в результате массовых репрессий, насильственных мер и преследования, а также военнопленным, и их потомкам, возвращающимся теперь на свою родину, придается статус *беженцев – репатриантов*» – деп көрсетеді (ҚР Иммиграция туралы Заңы, 1992). Ал 1997 жылы 13 желтоқсанда қабылданған ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңда «репатриант-оралман» ұғымы бірге пайдаланылды. Мұнда «*репатриант (оралман)* – жаппай қуғын-сүргін актілері, заңсыз реквизициялау, күштеп ұжымдастыру, ізгілікке жат өзге де іс-әрекеттер салдарынан тарихи отанынан тысқары жерге қуылған және азаматтығынан айырылған, Қазақстан Республикасына тұрақты тұру мақсатымен ерікті түрде қоныс аударған байырғы ұлт адамы, сондай-ақ оның ұрпақтары» – деп берілген (ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы, 1997).

2002 жылы наурыз айында «Халықтың көші-қоны туралы» Заңға өзгертулер мен толықтырулар енгізіліп, осы заңның 1-бабына сәйкес «*оралман* дегеніміз ұлты қазақ азаматтығы жоқ, Қазақстанға тұрақты мекендеуге келген шетелдіктер» – деп алдыңғы заңнамадағы қосарлы терминнің сыңары ғана қолданылған («Халықтың көші-қоны туралы» Заңға өзгертулер мен

толықтырулар, 2002). Бұл сипаттама тағы толықтырылып, 2011 жылы 27 шілдеде қабылданған ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңының 1-бап 13-тармағында: «оралман – тарихи отанына тұрақты тұру мақсатында Қазақстан Республикасына келген және осы Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған, Қазақстан Республикасы егемендік алған кезде, оның шегінен тыс жерде тұрақты тұрған этникалық қазақ және оның Қазақстан Республикасы егемендік алғаннан кейін, оның шегінен тыс жерде туылған және тұрақты тұрған ұлты қазақ балалары» – деп бекітілді (ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы, 2011).

Бұл атау айналасында қарама-қарсы пікірлер туындай бастаған уақытта неше түрлі ұсыныстар болды, мәселен, сол кездегі Дүниежүзі қазақтары қауымдастығы төрағасының бірінші орынбасары Т. Мамашев ҚР тұңғыш президенті Н. Назарбаевтың «оралман» сөзін «отандас» сөзімен ауыстыру идеясын жақтады (Мамашев, 2008). Дегенмен профессор Н. Уәлиұлы «отандас» атауына қарсы болып, «оралман» терминін ауыстырудың еш қажеттілігі жоқ екенін алға тартты (Уәлиұлы, 2009). Еліміздегі кейбір ғалымдар да «отандас», «этникалық қазақ» ұғымын пайдалануға қарсы болды. «... Отандас сөзін алатын болсақ, бұл атауды қазақ ұлты болмаса да Қазақстанда тұратын басқа ұлт өкілдеріне де қолданатынымыз нақты. Себебі, олардың да отаны Қазақстан болуы мүмкін...» (Сейсенбаева, 2014). Аталған екі терминнің біріншісі Қазақ ССР немесе ҚР азаматы болған басқа ұлт өкілдерінде өз ішіне алады, ал екіншісі белгілі бір елде саны жағынан шағын этностарға (мәселен, диаспора өкілдері) қарата қолданылатын ұғым болып табылады. Бұдан тыс «бауырлас» атауы да ұсынылып, Ж.О. Артықбаев (Артықбаев, 2019) сынды этнографтар қарсы шығып, бұл атаудың қазақ тілінде басқа түркі тілдес халықтарға қарата айтылатынын уәж етті. Кейбір қоғам белсенділері жағынан «қандас» термині ұсынылды. Сонымен 2020 жылғы 13 мамырдағы Қазақстан Республикасының № 327-VI «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон

процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» қаулысы бойынша «қандас – бұрын Қазақстан Республикасының азаматтығында болмаған, тарихи отанына келген және осы Заңда белгіленген тәртіппен тиісті мәртебе алған этникалық қазақ және (немесе) оның ұлты қазақ отбасы мүшелері» – деп өзгертілді (Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы қаулысы, 2020).

Осылайша ҚР көші-қон заңдары өзгеріп, толықтырылып отырған 30 жылда ғылыми әдебиеттердегі терминдер де қоса өзгерді. Осыдан белгілі бір құқықтық статусты заң ғылымынан басқа саланың термині ретінде пайдалану қаншалықты орынды? – деген сұрақ туындайды.

Егер құқықтық тұрғыдан алып қарасақ, «жеке тұлғаның құқықтық статусы – жеке тұлға мен қоғамның, азамат пен мемлекеттің, басқа да әлеуметтік байланыстардың өзара қарым-қатынасын реттейтін нормаларды құрайтын кешенді құқықтық институт» (Турегельдиева, 2018: 60 б.). Осы «арнайы (таптық) статус белгілі бір категориядағы тұлғалардың құқығының, бостандығының және міндеттерінің көрінісі ретінде қарастырылады» және ол заң жүзінде күшін жойғаннан кейін әрі қарай пайдаланылмайды. Ал «оралмандар статусы уақытша, өтпелі сипатқа ие. Әдетте қабылдаушы мемлекет белгілі бір уақытқа жауап беретін статусты береді» (Турегельдиева, 2018: 60-65 б.).

Демек, бұл жерде басын ашу керек екі мәселе бар. Біріншісі, халықаралық миграция ережесіне сүйенсек, Қазақстанға оралған этникалық қазақтар – халықаралық мигранттар болып табылады. Ал «оралман», не «қандас» атауы ең әуелі ҚР территориясында ғана жарамды уақытша құқықтық статус. Бұл оларды басқа мигранттардан екшеп көрсететін ерекше мәртебе. Оны шет елдерден оралған, әлі ҚР азаматы болып табылмайтын этникалық қазақтар ғана ала алады. Сонымен қатар, бұл мәртебе шетелден оралған этникалық қазақтарға бірқатар ерекше құқықтар (әлеуметтік, экономикалық жеңілдіктер)

береді және белгілі бір мерзімге дейін ғана жарамды. Яғни, ҚР заңы бойынша елге оралған қазақтар келесідей жағдайда «қандас» статусынан айырылады: «а) ҚР азаматтығын алғаннан кейін; ә) ҚР-да тұрақты тұру рұқсаты жойылғаннан кейін; б) «қандас» статусын алғаннан күннен бастап бір жылдан соң;» (Қандас статусын қалай алуға болады, 2021: интернет-ресурс). Алайда, ғылыми әдебиеттерде бұл қысқа мерзімді құқықтық статус көбінде «әлеуметтік» статус мәнінде қолданылады. Яғни, «қандас» деген құқықтық мәртебесі күшін жойса да, олар әрі қарай осы атаудың негізінде қарастырылады.

Екіншісі, мұндай үрдіс басқа мемлекеттерде де кездесетінін айта кету керек. Мәселен, Ресейде «соотечественники» (compatriots), Израильда «Aliyah» (ascent, going up), Германияда «Aussiedler» (resettlers), Жапонияда «Nikkei» (peoples of Japanese descent from abroad), Қырғызстанда «қайрылман», Кореяда «Joseonjok» (Chinese Koreans) және «Goryeojin» (Central Asia koreans) т.б. және құқықтық, әлеуметтік мәнге ғана ие, яғни ресми ғылыми термин ретінде есептелмейді.

Қолданыстағы «қандас», «оралман», «қазақ репатрианттар» атауының қайсысын пайданасақ та алыс және жақын шетелдерден оралған қазақтарды меңзеп тұрғаны анық болғанымен, ғылыми терминологияда бірізділіктің болғаны маңызды және оның халқаралық стандартқа сәйкестенуі дұрыс болмақ. Себебі, ғылыми термин терминология жүйесіндегі белгілі бір ғылыми тұжырымдаманы білдіреді және жіктейді, терминация объектісінің сипаттамалық белгілерін, басқалармен өзара байланысын ерекше дәлдікпен көрсетеді (Скороходько, 1963: 13 б.). Сондықтан, бір объектіні баяндайтын терминдерді унификациялау осы бағыт бойынша зерттеулер жүргізуге тиімділік әкелетінін ескеру керек.

Сонымен қатар, «қандас» ұғымын пәнаралық термин деп есептеу турасында айтар болсақ, онда «қандас» құқық саласының ғана емес, басқа ғылымдардың да зерттеу объектісі болған «этникалық қазақтар және Қазақстанға оралу» үдерісін толық сипаттай алуы және тұрақты болуы

керек. Дәл қазіргі жағдайда, бұл нәтижеге қол жетті деп айту қиын.

Жоғарыдағы мәліметтерді сараптай келгенде, мемлекет пен азамат арасындағы қатынастарды реттеу үшін жасалған құқықтық мәртебені айқындайтын ұғымның жеке тұлғаның немесе белгілі бір топтың болымысын сипаттайтын тұрақталған және халықаралық стандартқа негізделген термин бола алмайтынын көруге болады.

2. Халықаралық ғылымдағы «репатриация» түсінігі. Әлемдік ғылыми айналымда return migration, ethnic return migration, diasporic return migration және репатриация термині жиі қолданылады. Енді осы ұғымдарға жеке-жеке тоқталсақ. Әуелі, «return migration (қайту, оралу миграциясы) – бұл бастапқы шыққан не кеткен нүктесіне қайта оралу немесе қайта қайтарылу (күшпен) процесі немесе әрекеті» – деген мағынаны білдіреді.

Біріккен Ұлттар Ұйымының экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департаменті Статистикалық бөлімінің мәліметіне сүйенсек, «return migrants» – басқа елде халықаралық мигрант болғаннан кейін (қысқа немесе ұзақ мерзімді) өз еліне оралатын және өз елінде кем дегенде бір жыл қалуға ниетті адамдар» – деп қарастырылады (Measuring return migration: some preliminary findings in times of crisis, 2012: 2 б.). Халықаралық Миграция Ұйымының (ХМҰ) Халықаралық көші-қон контекстінде «return migration» (қайту, оралу миграциясы) – тұрғылықты жерінен шығып, халықаралық шекарадан өткеннен кейін шыққан еліне оралған адамдардың қозғалысы деп сипатталады. Мұнда этникалық миграция болуы маңызды емес. Бұл елдің аумақтық шекара шеңберіндегі ішкі қоныс аударушылар, әскерден босатылған жауынгерлер, транзиттік еңбек мигранттар, босқындар немесе саяси баспана іздеушілер болуы да мүмкін» – деп көрсетіледі (International Migration Law, 2019: 186 б.). Осындай БҰҰ мен ХМҰ ұсынған «return migration» (қайту, оралу миграциясы) ұғымының біріңғай анықтамасына қарамастан, оны әр түрлі мемлекеттерде түрлі мағынада қолданып жүр.

Келесі, «ethnic return migration» (этникалық оралу миграциясы) ұғымы «return migration»-мен (қайту, оралу миграциясы) салыстырғанда оралушы тұлғаның немесе топтың этникалық шығу тегіне баса мән береді. G. Sheffer-дің пайымдауынша: « «Ethnic return migration» (этностың оралу миграциясы) – белгілі бір этнос өкілдерінің шетелде бір немесе бірнеше ұрпақ өмір сүргеннен кейін өз отанына қайтып оралуы болып табылады. Бұл халықаралық көші-қонның ерекше түрі, өйткені диаспора топтары «шетелдегі үйінде» өз этномәдени бірегейлігін сақтай отырып, бірнеше ұрпақтан кейін сол қабылдаушы қоғамға толықтай орнығады» (Sheffer, 2003: 25 p.).

Оралу миграциясын сипаттауға қолданылып жүрген тағы бір ұғым – «co-ethnic migration». John D. Skrentny, Stephanie Chan, John Fox және Denis Kim «co-ethnic»-ті (соотчественники, этническая собратья) – ұлттық мемлекеттің азаматы не азаматы болып табылмайтын, бірақ «этникалық туыстық», яғни қаны мен шығу тегі бойынша ортақ байланысы бар адамдар тобы – деп көрсетеді (De Tinguy, 2003). Ал кейбір авторлар «return migration» (қайту, оралу миграциясы), «ethnic return migration» (этностың оралу миграциясы), «co-ethnic migration» (со-этническая миграция) бәрін репатриация деп атауға болады – дейді (Zeveleva, 2015: 3-4 pp.).

Келесі термин – «diasporic return немесе diasporic homecoming migration». Белгілі Америкалық ғалым Т. Tsuda-ның түсіндірмесі бойынша « «diasporic return немесе diasporic homecoming migration» (диаспораның оралу миграциясы) дегеніміз белгілі бір саяси қуғын-сүргін не экономикалық себептерге байланысты әртүрлі аумаққа шашырап орналасқан және этникалық шыққан елге деген сүйіспеншілік сезімімен біріктірілген диаспоралық этнос топтары (Tsuda, 2009). Жалпы, миграция және диаспора – бұл бір-бірімен тығыз байланысты ұғымдар. Миграцияда диаспора концепциясы мигрант және мигранттық топтар болмысы, олардың пайда болу себептері, түрін анықтау үшін пайданылады. Әдетте диаспоралық оралу миграциясы үш түрлі үлгіде кездеседі,

біріншісі, «economic diaspora», экономикада бұларды еңбек мигранттары деп те атайды. Мұндай диаспораның бірі – ХХ ғасырдың басында жаппай Бразилияға көшкен жұмысшы жапондар және Америкаға қоныс аударған кәріс диаспорасы. Оларға қарата Т. Tsuda «diasporic return немесе diasporic homecoming migration» терминін қолдануды жөн көреді.

Екіншісі, «Victim diaspora» (құрбандық/мәжбүрлі диаспора) – түрлі саяси, діни, мәдени, этникалық, тілдік, ұлттық себептермен өз елінен басқа жерге мәжбүрлі түрде көшкен халықтар. «Victim diaspora»-ны кейбір ғалымдар «catastrophic diaspora» деп те атайды. Оның миграциядағы жарқын мысалы – еврейлер. Дегенмен еврейлердің Израилға оралуын «diasporic return» деп атаудан гөрі «ethnic return» ретінде қарастыру кең практика алған.

Үшіншісі, Nonmigratory diaspora (көшпеген/шекаралық диаспора) – көшу немесе мекен ауыстыру есебінен емес, түрлі саяси қақтығыстар мен келісім-шартқа байланысты ұлттық мемлекеттердің шекара өзгерісі салдарынан пайда болатын диаспора түрі. Мұнда шекара маңында мекен еткен халық көршілес мемлекеттің территориясына қалып қояды да өз мекенінде тұрып жатса да диаспора болып табылады.

Кейбір ғалымдар diasporic return-ды ethnic unmixing (шашыраған этнос) деп те атайды, яғни басқа елдерде шашырап өмір сүріп жатқан этностың бөлігі. Youngook Jang «Migration and ethnic diversity in the Soviet and Post-Soviet space» атты диссертациясында 1991 жылға дейін Кеңес Одағының ұлттық және миграция саясатында өзге этностарға өзінің ұлттық бірегейлігін (ұлттық автономды республика статусын) сақтауға рұқсат беретін ерекше мүмкіндіктің болғанын айта келіп, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін кейбір байырғы ұлт өкілі болып табылмайтын этностардың өзінің бұрыннан заңды түрде тұрып келе жатқан жерінде диаспора болып қалғанын айтады. Мысалы, 1989 жылғы бүкіл одақтық санақ бойынша өзі титулды ұлт болып табылатын республикадан тыс өмір сүріп жатқандардың саны 73 млн адам болған.

Олардың ішінде орыстар 25 млн, ал басқа этностар 12 млн. адамды құраған (Jang, 2018).

Тағы бір кең қолданыста жүрген, халықаралық құқық пен көші-қон саясатында екі түсіндірмесі бар «репатриация» ұғымы да осы оралу көші-қонмен тығыз байланысты.

Неғұрлым тар мағынада, репатриация – халықаралық заңда босқынның немесе әскери тұтқынның өзі азаматы болып табылатын елге қайта оралу құқығы ретінде қолданылады.

Ал кеңейтілген түсіндірмеге сәйкес, репатриант – бұл әлеуметтік-экономикалық немесе жеке сипаттағы себептерге байланысты азаматы болып табылатын немесе этникалық шыққан еліне тұрақты тұру үшін өз еркімен қоныс аударған адам. Осыған байланысты кейбір елдердің үкіметтері мен олардың мемлекеттік бағдарламалары репатриацияны оралу көші-қонның бір түрі ретінде қарастырады, яғни, этникалық отанға оралу процесі. Этникалық Отан көбінесе адамдар өздерінің немесе ата-бабаларының этникалық шығу тегімен байланыстыратын елді немесе аймақты білдіреді (егер олар бұрын осы жерден қоныс аудармаса да). Әдетте, бұл жағдай этникалық және діни байланыстар арқылы анықталады.

Дегенмен, ғалымдар арасында «репатриация» терминін пайдалану ареалы бойынша түрлі қарама-қайшы пікірлер кездеседі. В.А. Ионцев репатриацияны – «әртүрлі жағдайларға орай азаматтығы бар өзге мемлекет аумағында жүрген тұлғалардың тұрғылықты мекені немесе шыққан жері болып табылатын елге оралуы» – деп тұжырымдайды (Ионцев, 1999: 44 б.). Ал Р. Нут-тың пікірінше, «репатриация» ұғымын Шығыстан келген поляктардың бәріне бірдей қолдануға болмайды, олардың ішінде Польшаның территориясынан шет туылған, өскен адамдар бар және екі бағытты (көшіп кету – көшіп келу) емес, тек бір бағытты көшушілер, яғни қоныс аударушылар. Ол осыған орай бір этнос өкілдері болып табылатын, бірақ басқа мемлекетте туылған, ержеткен ұрпақтың атамекеніне қоныс аударуын сипаттау үшін «wojacyzienie –

impatriation – импатриация – отандандыру» терминін ұсынады (Nut, 2002). Яғни, осы екі ғалымның пікірі бойынша репатриацияны этникалық байланыс емес, азаматтық-құқықтық құжат негізінде қарастыру қажет. Сонымен қатар, Р. Нут Польша мен Кеңес Ордағы арасындағы территориялық бөлініс салдарынан басқа мемлекет аумағында қалып қойған, бірақ өзінің туған жерінде тұрып жатқан шығыстағы поляктарға қарата осы терминді пайдалануды қолдамайтынын айтады (Nut, 2002). Пост-кеңестік және Орталық Азиядағы миграцияны сараптаушы М. Флинн мақаласында «репатриация «бір бағытты, біртекті қозғалыс емес», керісінше көптеген субъектілер қатысатын, тәуелділік үлгілерінің «мәдени және физикалық қайта бірігу» процесі» екенін жазады (Flynn, 2003: 179 р.).

Жалпы алғанда, репатриация мен return migration (оралу миграциясы) екеуі де шетте қалған жеке тұлғаны не белгілі бір топты шыққан мемлекетімен мәдени және физикалық тұрғыдан қайта қосады. Дегенмен, осы екі ұғымның өзіндік айырмашылығы да бар. «Репатриация» – адамды (жеке тұлғаны) азаматы болып табылатын немесе этникалық шыққан еліне қайтару. Ал «return migration» (оралу миграциясы) – адамды (жеке тұлғаны) шыққан нүктесіне (жеріне) қайтару, яғни, мұнда жеке тұлға азаматы болып табылатын немесе этникалық байланысы бар мемлекетке ғана емес, үшінші бір транзиттік елге де қайтарылуы мүмкін. Тағы бір даулы мәселе – ғалымдардың жартысы «return migration»-ді репатриацияның бір түрі деп есептесе, келесі бір тобы керісінше репатриацияны «return migration»-нің бір тарамы ретінде қарастырады. Осындай тұрақты анықтаманың болмауы зерттеу жүргізуді қиындатады.

Түрлері. «Return migration» (оралу миграциясы) немесе репатриация зерттеу нысаны болып табылатын әртүрлі пәндердің контекстне сай жіктеледі. Мәселен, қаржылық жағдайларға байланысты зейнеткерлік, қысқа (уақытша) және ұзақ (тұрақты) мерзімді, арақашықтыққа байланысты алыс және жақын аралықтағы, этникалық байланыс негізінде атамекенді

аңсау, екінші ұрпақ миграциясы т.б. көптеген түрлерін атауға болады.

Сонымен қатар, миграцияда мигранттардың шыққан еліне оралуы процесінің еріктілік дәрежесіне байланысты екіге бөлінеді:

а) «ерікті түрде оралатын мигранттар» – өз еркімен шешім негізінде өз бетінше немесе біреудің көмегімен шыққан еліне, немесе транзиттік елге оралатын адамдар;

ә) «мәжбүрлеп оралу» – адамның өз еркінен тыс азаматы болып табылатын немесе этникалық шыққан еліне оралу әрекеті;

Келесі, белгілі бір мемлекеттің және халықаралық ұйымдардың көші-қон процесіне қатысу дәрежесіне байланысты үш түрін ажыратуға болады:

а) арнайы мемлекеттік бағдарламалар арқылы ерікті қайтару және реинтеграция жұмыстары іске асырылған тікелей немесе белсенді ынталандырылатын көші-қон;

ә) жанама ынталандырылған көші-қон. Мұнда арнайы мемлекеттік бағдарламалар жоқ немесе уақытша болып табылатын, бірақ жекелеген әлеуметтік-мәдени немесе кәсіптік топтарды қолдау шаралары іске асырылады.

б) ұйымдастырылмаған көші-қоны. Бұл жағдайда мемлекет процеске қатыспайды және адамдар өз бетінше оралады.

Диаспора ретінде қалыптасудың тарихи ерекшеліктеріне сүйене отырып көші-қонның келесі түрлерін ажыратуға болады:

а) жаппай эмиграция себебінен бұрын ірі диаспоралар қалыптасқан мемлекеттерден атамекенге оралу көші-қон;

ә) бұрын метрополиялардан қоныс аударушылардың едәуір санын қабылдаған колониялар немесе оккупацияланған территориялар болған мемлекеттерден оралған көші-қон;

б) бұрын бір мемлекет болып саналған, кейін ол мемлекет ыдырағаннан соң оның басқа бөліктерінен оралған көші-қон (Возвратная миграция: международные подходы и региональные особенности Центральной Азии, 2020: 36 с.);

Қазақ репатриациясының сипаттамасы және ерекшелігі. Жоғарыдағы мысалдарды

сараптай келгенде, этникалық қазақтардың елімізге оралуын сипаттауға қай термин не ұғым лайық болмақ деген сұрақтың туары анық. Әртүрлі мемлекетте, ғылым саласында және жекелеген ғалымдардың еңбектерінде әрбір терминге өзінше интерпретациялау жолын басшылыққа ала отырып, мұнда басты мәселе қай терминді пайдалануда емес, сол терминге ішкі мазмұн берудің маңызды екенін көруге болады. Мысалы, көп қолданыста жүрген «репатриация» терминін алсақ, шын мәнінде, грек тілінен аударғанда *re* (back) + *patria* (homeland, native land), жаңа латынша - *repatriatus*, яғни шыққан жеріне не атамекеніне қайту дегенді ғана білдіреді. Оған экономика саласы бойынша, шетелге заңсыз жолмен кеткен қаржыны қайтару, әскери ереже бойынша тұтқында болған сарбазды қайтару, миграцияда босқындарды қайтару, халықаралық құқықта жеке тұлғаны азаматы болып табылатын мемлекетке қайту деп арнайы түсіндірме беріледі. Демек, этникалық қазақтардың оралу көші-қонын анықтағанда келесі екі тұрғыдан келу қажет: а) сыртқы құрлымы – жалпы алғанда бір затты не адамды өзі тиеселі болып табылатын жеріне қайтару; б) ішкі мазмұны – жекелеген жағдайлар есебінен алып қарау, яғни, оралушы жеке тұлғаның немесе топтың этникалық байланысы жоқ, бірақ азаматы болып табылатын және этникалық байланысы бар, бірақ азаматы болып табылмайтын елге қайтуы.

Шеттегі қазақтардың оралу көші-қонының сыртқы құрлымы тұрғысынан алып қарағанда «репатриация», «ethnic return migration», «co-ethnic migration», «diasporic return migration» т.б. терминдердің бәрі де осы жағдайды толықтай аша алады. Ал ішкі мазмұны тұрғысынан келер болсақ, мәселені шетелдегі қазақтардың Қазақстаннан кетуі және Қазақстанның қазіргі шекарасынан тыс қалып қоюы салдарынан қалыптасқан тарихи-территориялық орналасуынан бастаған дұрыс.

Г.М. Мендикулова алғаш рет шетелдегі қазақтарды екі топқа жіктеді: ирредента және диаспора (Мендикулова, 2006). Дәл осы жіктелім шеттегі қазақтардың оралу көші-қонының ішкі мазмұнын

анықтағанда маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, тағы бір ескерер жайт тарихи шекара түсінігі. Себебі, қазақ диаспоралары тек эмиграция есебінен ғана емес, сонымен қатар әртүрлі тарихи-саяси кезеңде мемлекеттік шекараның өзгеруінен де қалыптасты. Мәселен, диаспора қазақтары атамекенінен ауа көшіп, өзге мемлекет жеріне тұрақтаған қазақтар тобы. Олардың қатарына Ауғанстан, Иран, Түркия және Еуропа қазақтарын жатқызамыз. Ал ирригент қазақтарға келсек, Г.М. Мендикулованың пайымдауынша ҚР территориясынан тыс Ресей, Қытай, Өзбекстан елдерінде тұрып жатқан қазақтарды мүлдем «диаспораға» жатқызуға болмайды. Себебі олар туған жерінде өмір сүріп жатыр және олар «ирригент» терминімен анықталады (Мендикулова, 2006). Сол себепті оларға қарата «атамекеніне оралу» тіркесін қолданудан гөрі, «Тәуелсіз Қазақстанның қазіргі территориясына оралу» тіркесі қонымды болмақ. Жалпы осындай ирригент топтарды Т. Tsuda «nonmigratory diaspora» (яғни, көшпеген/шекаралық диаспора) деп атаса (Tsuda, 2009), R. Brubaker «ethnic unmixing» ретінде қарастырады (Brubaker, 1998).

Этностың бірегейлігі, көшіп барған қоғамға ассимиляциялануы тұрғысынан келгенде диаспораның жасы да репатриацияда маңызды факторлардың бірі болып табылады. Қазақ репатриациясы жағдайында ол кемі бір ғасырды (1930 жылдардан есептесек), көбі үш ғасырдан аса уақытты (Б. Қалшабаеваның пікірі бойынша алғаш қазақ диаспорасының қалыптасуы Ақтабан шұбырынды заманынан басталған) алып жатыр (Қалшабаева, 2011).

Енді осы көрсетілген ерекшеліктерді ескере отырып, қазақтардың оралу көші-қонының ішкі мазмұнына тоқталсақ, диаспора қазақтарының оралуы жағдайында: а) оралып жатқан қазақтардың бәрі Қазақстанның қазіргі территориясында туылмаған және тұрмаған; ә) олар өзге елде дүниеге келген кем дегенде екінші, үшінші ұрпақ; б) ата-бабасының шыққан жеріне, атамекеніне оралады; ал ирригент

қазақтары жағдайында: а) Қазақстанның қазіргі территориясында туылмаған және тұрмаған; ә) өзінің атамекенінде тұрған, бірақ Қазақстанның қазіргі территориясына оралған қазақтар тобы болмақ.

Демек, этникалық қазақтардың атамекенге оралуы дегеніміз – тарихи, саяси шешімдер салдарынан атамекенінен тыс өмір сүріп жатқан этникалық қазақтардың Қазақстан Республикасының бүгінгі территориясына қайта оралуы болып табылады.

Этникалық қазақтардың оралу көші-қонының төмендегідей бірнеше түрін атауға болады:

әуелі ол – ерікті; екіншіден – ҚР тікелей ұйымдастырумен ынталандырылған; үшіншіден – ирригент және диаспоралық сипаттағы; төртіншіден – тұрақты, яғни ұзақ мерзімді; бесіншіден – алыс және жақын арақашықтықтағы; алтыншыдан – түрлі саяси-мәдени ортадан шыққан (кеңестік, исламдық, қытай, монғолдық т.б.)

Қорытынды

ҚР көші-қон заңы жасалғаннан бастап сол заңның ең басты бағыттарының біріне айналған алыс және жақын шет елдердегі этникалық қазақтардың оралу көші-қоны әлемдік және отандық ғылымда да этникалық көші-қонның бір үлгісі ретінде қарастырылып келді. Осы этникалық көші-қон әртүрлі пәндердің зерттеу объектісіне айналып, көптеген еңбектер жарық көрді. Алайда осы әдебиеттердегі терминдік қарама-қайшылықтар қоғамдық пікір мен құқықтық статуска тәуелсіз ғылыми ұғымның қажет екенін көрсетті.

Негізгі бөлімде жасалған сараптамаларды қорытындылай келе сыртқы құрлымы халықаралық стандартқа негізделген, ішкі мазмұны қазақ репатриациясының тарихи, мәдени, аймақтық ерекшеліктерімен толықтырылған бірізді ғылыми термин ретінде «этникалық қазақтардың оралу миграциясы немесе қазақ репатриациясы», ал оған қатысушыларды «қазақ репатрианттар» деп көрсету ұсынылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

Абишева Р. Оралмандардың ауызекі сөйлеу тілі ерекшеліктері: филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2010. – 132 б.

Амитов С.М. Социальная адаптация этнических репатриантов в современном казахстанском обществе (социологический анализ): диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук. – Алматы, 2010.

Артықбаев Ж.О. Оралман, қандас, бауырлас, ағайын немесе отандас. Дұрысы қайсы? // Сұхбаттасқан Б. Ахметұлы. 2019. – 20 қараша. URL: Оралман, қандас, бауырлас, ағайын немесе отандас. Дұрысы қайсы? | informburo.kz

Антантаева Б.Ж., Мамырбеков А.М., Оспанова А.К. Шығыс Қазақстандағы репатриация үрдісінің тарихы (1991-2012 жж.). – Семей: 2015. – 143 б.

Байғабылов Н.О. Атамекеніне оралған қазақтардың мемлекет құрушы ұлт талаптарына әлеуметтік сәйкестенуі: философия докторы (PhD) дәрежесіне алу үшін дайындалған диссертация. – Астана, 2013. – 159 б.

Баймолдина Л.О. Жас қазақ репатрианттардың әлеуметтік-құқықтық белсенділігі мен аккультурациясының этнопсихологиялық ерекшеліктері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2013. – 159 б.

Балтабаева К.Н., Мамашев Т.А., Ермекбай Ж.А., Баймағамбетова А.Ж. Казахская диаспора и репатриация (1991-2012) / научный ред. Мажитов С.Ф. – Алматы: Елтаным, 2015. – 568 с.

Возвратная миграция: международные подходы и региональные особенности Центральной Азии. – Нур-Султан: 2020. – 242 с.

Гужвенко Ю.Н. Восточный Казахстан: этносоциальные отношения в 1990-е – начале 2000-х годов. – М.: Восточная литература, 2009. – 198 с.

Досжанов Б.Б. Конституционно-правовой статус оралманов в Республике Казахстан: диссертация кандидата юридических наук. – Алматы, 2008. – 129 с.

Есетова С.К. Государственное регулирование процесса возвращения репатриантов на историческую родину (теоретико-правовое исследование): диссертация кандидата юридических наук. – Алматы, 2008. – 129 с.

Есалиев А.А. Научные основы мероприятий, направленных на обеспечение эколого-гигиенической адаптации мигрантов-оралманов к условиям Южно-Казахстанской области: диссертация доктора медицинских наук. – Алматы, 2010. – 204 б.

Жампейсов Д.А. Отандастардың (оралмандардың) оралуын құқықтық реттеудің өзекті мәселелері мен болашағы: салыстырмалы-құқықтық зерттеу: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Семей, 2013. – 137 б.

Жетесова М.Т. Механизм экономической интеграции оралманов в казахское общество: диссертация кандидата экономических наук. – Алматы, 2007. – 125 с.

Ионцев В.А. Международная миграция населения: теория и история изучения. – М.: МГУ, 1999. Вып. 3. – 28 с.

Какимжанов М.К. Социальная интеграция репатриантов как философская проблема: диссертация кандидата философских наук. – Алматы, 2009. – 122 с.

Калыш А.Б., Касымова Д. Поле и смыслы социокультурной интеграции этнических репатриантов. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 240 с.

Калыш А.Б., Касымова Д.Б. Пути интеграции оралманов в Казахстанское общество: реалии и вызовы. – Алматы: Қазақ университеті, 2013.

Қалшабаева Б.К. Орталық Азиядағы қазақтар. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 406 б.

Карибаев М.С. Шығыс Қазақстандағы этникалық репатрианттар: күнделікті тарихы: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Өскемен, 2021. – 235 б.

Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің 1991 жылғы 18 қарашадағы №771 Қаулысы // URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P910000711_

Қандас статусын қалай алуға болады // URL: https://egov.kz/cms/ru/articles/kandas_rights_conditions?ysclid=lcjk1pk4qx51363726

- Мамашев Т. Оралман емес, Отандас // Қазақ елі, 2008. – 26 Маусым. – №9-10.
- Мендикулова Г.М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы: Всемирная Ассоциация Казахов, 2006. – 343 с.
- Мұқаметханұлы Н. Қазақ диаспорасының ұлттық танымы мен тәуелсіздік санасы – ұлттық біртұтастанудың ұйтқысы // Ұлттық идея – отандастардың тәуелсіз Қазақстанның игілігі жолында бірігу факторы. Халқаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Атажұрт, 2011. – 272 б. (157-162 бб.)
- Нұрымбетова К.Қ. Тәуелсіз Қазақстандағы репатриация мәселелері мен болашағы: тарихи талдау (1991-2008 жж.). – Алматы, 2010. – 128 б.
- Нурғалиева С.А. Педагогические условия подготовки оралманов к успешной адаптации для обучения в Казахстане: диссертация кандидата педагогических наук. – Алматы, 2008. – 127 с.
- Садырова М.С., Амитов С.М. Миграционные процессы в Казахстане и социальная адаптация оралманов: социологический анализ. – Алматы: Palmarium Academic Publishing, 2014. – 220 с.
- Сейсенбаева А.С. Жетісу аумағындағы репатрианттар: этномәдени және миграциялық үрдістері: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2014. – 132 б.
- Скороходько Э.Ф. Вопросы перевода английской технической литературы Изд. 2. – Киев: Киев. ун-та, 1963. – 91 с.
- Турегельдиева А.А. Қазақстан Республикасындағы көші-қон қатынастарын конституциялық-құқықтық реттеудің теориясы мен тәжірибесі: философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Түркістан, 2018. – 143 б.
- Уәлиұлы Н. «Оралман» сөзін олқы көрмейік // Ана тілі, 2009. – 31 мамыр.
- Шуршитбай Б.Ш. Қазақ баспасөзіндегі оралмандар мәселесі: тарихи талдау «1991-2009 жж.): тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Астана, 2010. – 132 б.
- Brubaker R. Migrations of ethnic unmixing in the New Europe // *International Migration Review* 32(4): 1047 – 1065 pp.
- De Tinguy A. Ethnic Migrations of the 1990s from and to the Successor States of the Former Soviet Union: 'Repatriation' or Privileged Migration // *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Eds. Muenz R., Ohlinger R. – Portland: Frank Cass, 2003.
- Flynn M. Returning home? Approaches to repatriation and migrant resettlement in Post-Soviet Russia // *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Eds. Muenz R., Ohlinger R. – Portland: Frank Cass, 2003. – 173-187 pp.
- Measuring return migration: some preliminary findings in times of crisis. / Conference of European Statisticians. Geneva, 17-19 October 2012. 12 p. // URL: [United Nations \(unece.org\)](http://unece.org)
- Hut P. Warunki zycja i process adaptacji repatriantow w latach 1992-2000. – Warszawa, 2002. URL: [Repatrianci i uchodźcy po 1991 r. w Polsce \(problemypolitykispolecznej.pl\)](http://Repatrianci i uchodźcy po 1991 r. w Polsce (problemypolitykispolecznej.pl))
- International Migration Law. Glossary on Migration. Geneva. IOM. 2019. 233 p. // URL: [iml_34_glossary.pdf \(iom.int\)](http://iom.int)
- Jang Y. Migration and ethnic diversity in the Soviet and Post-Soviet space // A thesis submitted to the Department of Economic History of the London School of Economics and Political Science for the degree of Doctor of Philosophy. – London, 2018. – 169 p.
- Sheffer G. From diasporas to migrants – from migrants to diasporas // *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet successor states in comparative perspective*. Frank Cass, 2003. – 21-55 pp.
- Tsuda T. Diasporic Homecomings: ethnic return migration in comparative perspective. – California: Stanford University Press, 2009.
- Zeveleva O. The discursive construction of co-ethnic migration // *Working papers of National Research University, Higher school of economics. Sociology series*. – Moscow, 2015. – 27 p.
- 1992 жылы 26 маусымда қабылданған «ҚР Иммиграция туралы» Заңы // URL: ОБ ИММИГРАЦИИ - ИПС «Әділет» (zan.kz)
- 1997 жылы 13 желтоқсанда қабылданған ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы // URL: Халықтың көші-қоны туралы - «Әділет» АҚЖ (zan.kz)

2002 жылы наурыз айында «Халықтың көші-қоны туралы» Заңға өзгертулер мен толықтырулар // URL: Закон Республики Казахстан от 27 марта 2002 года № 313-III О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О миграции населения» (zakon.kz)

2011 жылы 27 шілдеде қабылданған ҚР «Халықтың көші-қоны туралы» Заңы // URL: <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z1100000477/22.07.2011>

2020 жылғы 13 мамырдағы Қазақстан Республикасының № 327-VI «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» қаулысы // URL: Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы - «Әділет» АҚЖ (zan.kz)

Б. Шакен

*Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
Астана, Казахстан*

Понятие казахской репатриации: характеристика, вид и специфика

Аннотация. В статье рассматривается динамика и причины изменения в научном обороте таких терминов, как «представители коренных народов», «оралман», «қандас», «репатриант», которые являются понятием казахской репатриации и ее эквивалентом. Показана актуальность репатриации и связанных с ней проблем и последствий, возникающих в казахстанских условиях не по принятым в мире формулам, а с использованием индивидуальных (в исторических, региональных, этнических контекстах) специальных теорий и методов.

Принимая во внимание правовые и социальные причины, которые за последние 30 лет способствовали изменению понятия этническая миграция, можно сделать вывод о несостоятельности научных терминов, возникающих вследствие правового статуса и общественного мнения. Кроме того, в статье приводятся сравнения международного опыта репатриации на примере Израиля, Германии, Польши, Кореи, Японии и т.д. и рассматриваются термины, которые могут полностью охарактеризовать миграционные процессы этнических казахов.

Объективная постановка проблемы и определения этнической миграции в отечественной науке создает условия для появления терминов в исследованиях в этой области.

Ключевые слова: репатриация; оралман; кандас; правовой статус; этническая миграция; диаспора; ирредент; Казахстан.

B. Shaken

L.N. Gumilyov National University, Astana, Kazakhstan

The concept of Kazakh repatriation: characteristics, type and specifics

Abstract. The article examines the dynamics and causes of changes in the scientific research over thirty years of such terms as «Kazakhs from abroad», «oralman», «kandas», «repatriates», which are the concept of Kazakh repatriation and its equivalent. The relevance of repatriation and related problems as well as consequences arising in Kazakhstan's conditions is not based on formulas accepted in the world, but using individual (in historical, regional, and ethnic contexts) special theories and methods.

Taking into account the legal and social reasons that have contributed to the change of the concept of ethnic migration over the past 30 years, it can be concluded that the scientific terms arising from the legal status and public opinion are invalid. In addition, the article provides comparisons of the international experience of repatriation on the example of Israel, Turkey, Germany, Russia, Poland, Korea, Japan, etc. and discusses terms that can fully characterize the migration processes of ethnic Kazakhs.

The objective formulation of the problem and definition of ethnic migration in Russian science creates conditions for the appearance of research terms in this area.

Keywords: repatriation; Oralman; Kandas; legal status; ethnic migration; diaspora; irredenta; Kazakhstan.

References

- Abisheva R. Oralmandardyn auyzeki soileu tili erekshelikteri [Features of the spoken language of repatriates]: dissertation abstract for the degree of the Candidate of Philological Sciences. – Almaty, 2010. – 132 p. [in Kazakh]
- Amitov S. Social'naya adaptaciya etnicheskikh repatriantov v sovremennom kazahstanskom obshchestve (sociologicheskij analiz) [Social adaptation of ethnic repatriates in modern Kazakh society (sociological analysis)]: dissertation for the degree of the Candidate of Social Sciences. – Almaty, 2010. [in Russian]
- Artykbaev Zh. Oralman, kandas, bauyrilas, agayn nemese otandas. Durysy kaysy? [Oralman, kandas, brother or compatriot. Which is better?] // interviewed by B. Ahmetuly. 2019. – 20 karasha. Available at: <https://informburo.kz/kaz/oralman-andas-bauyrilas-aayyn-nemese-otandas-drysy-aysy.html?ysclid=ld66h0akdi405177018> [in Kazakh]
- Atantaeva B., Mamyrbekov A., Ospanova A. Shygys Kazakstandagy repatriasiya urdisinin tarihy (1991-2012) [History of the repatriation process in East Kazakhstan (1991-2012)]. (Semey, 2015, 143 b.) [in Kazakh]
- Baigabylov N. Atamekenine oralgan kazaktardyn memleket kurushy ult talaptaryna aleumettik saikestenui [Social integration of Kazakhs returning to their homeland with the requirements of the state-forming nation]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Astana, 2013. – 159 b. [in Kazakh]
- Baimoldina L.O. Zhas kazak repatrianttardyn aleumettik-kukykytk belsendiligi men akkul'turaciyasynyn etnopsihologiyalyk erekshelikteri [Ethnopsychological features of social and legal activity and Acculturation of young Kazakh repatriates]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Almaty, 2013. – 159 b. [in Kazakh]
- Baltabaeva K.N., Mamashev T.A., Ermekbay Zh.A., Baimagambetova A.Zh. Kazahskaya diaspora i repatriasiya (1991-2012) [Kazakh Diaspora and repatriation (1991-2012)] / nauchnyj red. Mazhitov S.F. (Almaty, Eltanym, 2015, 568 p.) [in Russian]
- Vozvratnaya migraciya: mezhdunarodnye podhody i regional'nye osobennosti Central'noj Azii [Return migration: international approaches and regional features of Central Asia]. (Nur-Sultan, 2020, 242p.) [in Russian]
- Guzhvenko Yu. Vostochny Kazakhstan: etnosocial'nye otnosheniya v 1990-e – nachale 2000-h godov [East Kazakhstan: Ethnosocial Relations in the 1990s – early 2000s]. (Moscow, Vostochnaya literatura, 2009, 198p.) [in Russian]
- Doszhanov B.B. Konstitucionno-pravovoj status oralmanov v Respublike Kazahstan [Constitutional and legal status of oralmans in the Republic of Kazakhstan]: dissertation for the degree of the Candidate of Law Sciences. – Almaty, 2008. – 129 p. [in Russian]
- Esetova S.K. Gosudarstvennoe regulirovanie processa vozvrashcheniya repatriantov na istoricheskuyu rodinu (teoretiko-pravovoe issledovanie) [State regulation of the process of returning repatriates to their historical homeland (theoretical and legal research)]: dissertation for the degree of the Candidate of Law Sciences. – Almaty, 2008. – 129 p. [in Russian]
- Esaliyev A. Nauchnye osnovy meropriyatij, napravlennyh na obespechenie ekologo-gigienicheskoy adaptacii migrantov-oralmanov k usloviyam Yuzhno-Kazahstanskoj oblasti [Scientific bases of measures aimed at ensuring the ecological and hygienic adaptation of migrant oralmans to the conditions of the South Kazakhstan region]: dissertation for the degree of the Doctor of Medicine Sciences. – Almaty, 2010. – 204 p. [in Russian]
- Zhampeysov D.A. Otandastardyn (oralmandardyn) oraluyn kukykytk retteudin ozekti maseleleri men bolashagy: salystyrmaly-kukykytk zertteu [Actual problems and prospects of legal regulation of the return of compatriots (oralmans)]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Semey, 2013. – 137 p. [in Kazakh]
- Zhetesova M.T. Mekhanizm ekonomicheskoy integracii oralmanov v kazahskoe obshchestvo [Mechanism of economic integration of oralmans into Kazakh society]: dissertation for the degree of the Candidate of Economic Sciences. – Almaty, 2007. – 125 p. [in Russian]
- Ioncev V.A. Mezhdunarodnaya migraciya naseleniya: teoriya i istoriya izucheniya [International population migration: theory and history of study]. – Moskova: MGU, 3, 28 (1999). [in Russian]

Kakimzhanova M. Social'naya integraciya repatriantov kak filosofskaya problema [Social integration of repatriates as a philosophical problem]: dissertation for the Candidate of Philosophy. – Almaty, 2009. – 122 p. [in Russian]

Kalysh A.B., Kasymbekova D. Pole i smysly sociokul'turnoj integracii etnicheskikh repatriantov [The field and meanings of socio-cultural integration of ethnic repatriates]. (Almaty, Kazak universiteti, 2014, 240 p.) [in Russian]

Kalysh A., Kasimbekova D. Puti integracii oralmanov v Kazahstanskoe obshchestvo: realii i vyzovy [Ways of integrating Oralmans into Kazakhstan society: realities and challenges]. (Almaty, Kazak universiteti, 2013). [in Russian]

Kalshabaeva B.K. Ortalyk Aziyadagy kazaktar [Kazakhs in Central Asia]. (Almaty, Kazak universiteti, 2011, 406 p.) [in Kazakh]

Karibayev M. Shygys Kazakstandagy etnikalyk repatriantt: kundelikti tarihy [Ethnic repatriates in East Kazakhstan: a daily history]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Oskemen, 2021. – 235 p. [in Kazakh]

Kazak KSR Ministrler Kenesinin 1991 zhylgy 18 karashadagy №771 kaulysy [Resolution of the Council of Ministers of the Kazakh SSR No. 771 of November 18, 1991] Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P910000711> [in Kazakh]

Kandas statusyn qalay aluga bolady [How to get kandas status] Available at: https://egov.kz/cms/ru/articles/kandas_rights_conditions?ysclid=lck1pk4qx51363726 [in Kazakh]

Mamashev T. Oralman emes, Otandas [Not a repatriate, but a compatriot]. Kazak eli, 2008. – 26 Mausym. – №9-10. [in Kazakh]

Mendikulova G. Kazahskaya diaspora: istoriya i sovremennost' [Kazakh Diaspora: history and modernity]. (Almaty, Vsemirnaya Associaciya Kazahov, 2006, 343 p.) [in Russian]

Mukamethanuly N. Kazak diasporasynyn ulttyk tanymy men tauelsizdik sanasy – ulttyk birtutastanudyn uytqysy [National consciousness and independence of the Kazakh diaspora are the key to national unity]. Ulttyk ideya – otandastardyn tauelsiz Kazakstannyn igiligi zholynda birigu faktory. Halkaralyk gylimi-teoriyalik konferenciya materialdary. (Almaty: Atazhurt, 2011, 272 p. (157-162p.) [in Kazakh]

Nurymbetova K. Tauelsiz Kazakstandagy repatriaciya maseleleri men bolashagy: tarihi taldau (1991-2008) [Problems and prospects of repatriation in independent Kazakhstan: a historical analysis (1991-2008.)]. (Almaty, 2010, 128 p.) [in Kazakh]

Nurgalieva S. Pedagogicheskie usloviya podgotovki oralmanov k uspehnoj adaptacii dlya obucheniya v Kazahstane [Pedagogical conditions for preparing oralmans for successful adaptation to study in Kazakhstan]: dissertation for the degree of the Candidate of Pedagogical Sciences. – Almaty, 2008. – 127 p. [in Russian]

Sadyrova M., Amitov S. Migracionnye processy v Kazahstane i social'naya adaptaciya oralmanov: sociologicheskij analiz [Migration processes in Kazakhstan and social adaptation of oralmans: a sociological analysis]. (Almaty, Palmarium Academic Publishing, 2014, 220 p.). [in Russian]

Seysenbaeva A. Zhetisu aumagyndagy repatriantt: etnomadeni zhane migraciyalik urdisteri [Repatriates in Zhetysu: ethno-cultural and migration trends]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Almaty, 2014. – 132 p. [in Kazakh]

Skorohod'ko E.F. Voprosy perevoda anglijskoj tekhnicheskoy literatury [Questions of translation of English technical literature]. Izd. 2. (Kyev, Kyev. un-ta, 1963, 91 p.) [in Russian]

Turegeldieva A.A. Kazakstan Respublikasyndagy koshi-kon katynastaryn konstituciyaalyk-kukykyk retteudin teoriyasy men tazhibesi [Theory and practice of constitutional and legal regulation of migration relations in the Republic of Kazakhstan]: dissertation for the PhD doctor of Philosophy. – Turkistan, 2018. – 143 p. [in Kazakh]

Ualiuly N. «Oralman» sozin olky kormeyik [Let's pay attention to the word «oralman»] // Ana tili, 2009. – 31 мамыр. [in Kazakh]

Shurshitbay B. Kazak baspasozindegi oralmandar maselesi: tarihi taldau «1991-2009) [The problem of oralmans in the Kazakh press: a historical analysis «1991-2009.)]: dissertation for the degree of the Candidate of Historical Sciences. – Astana, 2010. – 132 p. [in Kazakh]

Brubaker R. Migrations of ethnic unmixing in the New Europe. International Migration Review. 32(4), 1047, 1065 pp. [in English]

De Tinguy A. Ethnic Migrations of the 1990s from and to the Successor States of the Former Soviet Union: 'Repatriation' or Privileged Migration. *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Eds. Muenz R., Ohlinger R. (Portland, Frank Cass, 2003). [in English]

Flynn M. Returning home? Approaches to repatriation and migrant resettlement in Post-Soviet Russia. *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet Successor States in Comparative Perspective*. Eds. Muenz R., Ohlinger R. (Portland, Frank Cass, 2003, 173-187 pp.) [in English]

Measuring return migration: some preliminary findings in times of crisis. / Conference of European Statisticians. Geneva, 17-19 October 2012. 12 p. Available at: [United Nations \(unece.org\)](http://unece.org)

Hut P. Warunki zycja I process adaptacji repatriantow w latach 1992-2000. – Warszawa, 2002. Available at: [Repatrianci i uchodźcy po 1991 r. w Polsce \(problemypolitykispolecznej.pl\)](http://Repatrianci_i_uchodzcy_po_1991_r_w_Polsce_(problemypolitykispolecznej.pl))

International Migration Law. Glossary on Migration. Geneva. IOM. 2019. 233 p. Available at: [ioml_34_glossary.pdf \(iom.int\)](http://iom.int)

Jang Y. Migration and ethnic diversity in the Soviet and Post-Soviet space // A thesis submitted to the Department of Economic History of the London School of Economics and Political Science for the degree of Doctor of Philosophy. – London, 2018. – 169 p.

Sheffer G. From diasporas to migrants – from migrants to diasporas. *Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel, and Post-Soviet successor states in comparative perspective*. (Frank Cass, 2003, 21-55 pp.)

Tsuda T. *Diasporic Homecomings: ethnic return migration in comparative perspective*. (California, Stanford University Press, 2009).

Zeveleva O. The discursive construction of co-ethnic migration. Working papers of National Research University, Higher school of economics. Sociology series. (Moscow, 2015, 27 p.)

1992 zhyly 26 mausymda kabyldangan «KR Immigraciya turaly» Zany [Law «on immigration of the Republic of Kazakhstan», adopted on June 26, 1992] Available at: ОБ ИММИГРАЦИИ - ИПС «Әділет» (zan.kz) [in Kazakh]

1997 zhyly 13 zheltoksanda kabyldangan KR «Halyktyn koshi-kony turaly» Zany [The law of the Republic of Kazakhstan «on Population migration», adopted on December 13, 1997] Available at: Халықтың көші-қоны туралы - «Әділет» АҚЖ (zan.kz) [in Kazakh]

2002 zhyly nauryz aynda «Halyktyn koshi-kony turaly» Zanga ozgertuler men tolyktyrular [Amendments and additions to the law «on migration of the population» in March 2002] Available at: Закон Республики Казахстан от 27 марта 2002 года № 313-ІІ О внесении изменений и дополнений в Закон Республики Казахстан «О миграции населения» (zakon.kz) [in Kazakh]

2011 zhyly 27 shildede kabyldangan KR «Halyktyn koshi-kony turaly» Zany [The law of the Republic of Kazakhstan «on Population migration», adopted on July 27, 2011] Available at: <https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z1100000477/22.07.2011>

2020 zhyly 13 мамыrdagy Kazakstan Respublikasynyn № 327-VI «Kazakstan Respublikasynyn keybir zannamalyk aktilerine koshi-kon procesterin retteu maseleleri boynsha ozgerister men tolyktyrular engizu turaly» kaulysy [Resolution of the Republic of Kazakhstan dated May 13, 2020 No. 327-VI «on amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on the regulation of migration processes»] Available at: Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне көші-қон процестерін реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы - «Әділет» АҚЖ (zan.kz) [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Бұлбұл Шәкен – тарих факультетінің 2 курс докторант, Л. Гумтлев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Bulbul Shaken – 2nd year PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.